

dezření, až když si je krok za krokem osvojuje. Zatímco o obecné platnosti a využitelnosti prvních kroků na empirickém poli netřeba pochybovat („slovník analýz diskurzu“ na s. 64–65 lze považovat za jeden z vrcholů předkládané publikace), překvapí např. malá integrace pracovních postupů *frame-analysis* (příp. *script-* nebo *scenario-analysis*), argumentačních a narativních analýz, v jiných typech analýz diskurzu zhusta využívaných. Technicistní Keller rovněž zapomíná na kritické teorie; úzký vztah ideologie–diskurz, tj. hlavní východisko kritických analýz diskurzu, zde v empirické podobě takřka neožívá. Závěr empirického procesu, ona již v základních tezích zmíněná „rekonstrukce diskurzu“ (a vskutku zásadní otázka – není pokus o rekonstrukci „starého“ vždy jen konstrukcí „nového“?), je čistě Kellerovým projektem, o čemž ostatně svědčí i závěrečné ilustrační příklady v publikaci pocházející už jen z výzkumů provedených samotným Kellerem (resp. jeho kolegy). V předchozích kapitolách byly ilustrační příklady vybírány z daleko rozmanitější palety výzkumů, přičemž výběrem autor jistě jen sledoval cíl ukázat tu nejnavodnější aplikaci převzatých empirických postupů (jako např. využití otevřeného, axiálního a selektivního kódování zakotvené teorie u Stefana Titschera et al. nebo memopoznámek u Reinera Diaz-Bona, s. 102–103) v rámci analýzy diskurzu. Bylo by však možné se ptát, zda disproporce mezi rozličností ukázek v základní fázi výzkumu a jen augsburským původem příkladů ve finální fázi výzkumu nesvědčí o snaze podpořit dojem univerzálnosti jednoho zde nabízeného metodologického systému, či zda nejde přímo o důkaz, že tak komplexní výzkum se všemi Kellerem nabízenými kroky lze provést jen těžko (a že s trochou nadsázky by se z analýzy textů coby fragmentů diskurzu, seskupených kolem i té nejaktuálnější diskurzivní události, stala v průběhu výzkumu historická DA).

Výše zmíněnými výhradami však nehodlám pochybovat o přínosnosti a využitelnosti předkládané publikace. V německé so-

ciální vědě lze od devadesátých let vysledovat zintenzivnění prací na empirické metodologii pro sociálněvědní analýzy diskurzu, což je reakce na předchozí produkci spíše teoretických prací pod hlavičkou DA, a předkládaná kniha se dá chápat jako vyústění tohoto procesu. Jako taková byla přijata pozitivně a recenze v *Soziologische Revue* končí přesvědčením, že „tento dobrý souhrn svou přehlednou strukturou, precizním provedením a obsáhlou bibliografií přinese velký užitek nejen debutantům oboru“ (Angermüller, Johannes. 2005. „Doppelbesprechung. Diskursanalyse – ein Ansatz für die interpretativ-hermeneutische Wissenssoziologie?“ *Soziologische Revue* 18 (1): 29–33).

Fungování diskurzů v sociálních praktickách ústí podle Normana Fairclougha v konstituování dalších diskurzů, stylů a žánrů. Budeme-li se na předkládaný Kellerův text dívat „diskurzně“, pak se v rámci „diskurzu o diskurzu“ jedná o mimořádně zdařilou realizaci a reprodukci. Užitečnost této publikace je v přímém vztahu s očekávanými kladebnými na produkci odborné literatury jako žánrově specifické sociální praktiky. Jestliže odborná nakladatelství v posledních letech zásobují knihkupectví obsáhlými sborníky základních teoretických textů k analýze diskurzu, aspirujícími stát se jejími „biblemi“, tím spíš vynikne přínos sporadicky se vyskytnuvší „kuchařky“. Fakt, že ta Kellerova je produktem německého prostředí, může český čtenář ve světě anglofonní dominance interpretovat pozitivně: v češtině by analogickou práci nenašel, ale i hledání příručky obdobných parametrů v angličtině by byl docela problém.

Jan Křeček

Norman Fairclough: *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*
London, New York, Routledge 2003, 270 s.

Norman Fairclough, emeritní profesor univerzity v britském Lancasteru, dnes patří k nejznámějším představitelům „kritické analýzy

diskurzu". Recenzovaná kniha sice do tohoto výzkumného odvětví programově neuvádí, ale je jím prostoupena, takže se z ní čtenář o kritické analýze diskurzu hodně doví.

Jak známo, diskurzni analýzy v sociálních vědách jsou velmi ovlivněny přístupem M. Foucaulta (srov. zejm. jeho přednášku *Řád diskurzu* a knihu *Archeologie vědění*), ale odborníci pracující ve foucaultovském duchu se analýze textů příliš nevěnují – Fairclough vychází z toho, že opravdové porozumění sociálním účinkům diskurzu není možné, aniž by se analytik blíže zabýval tím, co se děje, když lidé mluví nebo píší (s. 2–3). Sám sebe Fairclough řadí do proudu, který označuje jako „textově orientovaná diskurzni analýza“. Autorovým obecným cílem je v recenzované knize ukázat, jak by sociální výzkum a teorie mohly ovlivňovat podobu textové analýzy a z druhé strany jak by mohla textová analýza zkvalitňovat sociální výzkum (s. 7).

Kniha se podle autora obrací především na dvě skupiny čtenářů – studenty a odborníky z oblasti společenských věd (jako jsou sociologie, politologie, pedagogika, mediální studia) a studenty a odborníky filologických specializací. Podle autorových zkušeností má první skupina čtenářů velmi často co do čtení s analýzou jazyka, promluv a textů, avšak sama při tom pocituje, že není k takovému analýzám teoreticky, metodologicky a konečně ani prakticky dostatečně připravena. Přitom náhodná setkání s tím, co produkuje většinová lingvistika (tj. tzv. formální lingvistika), vyvolává v této skupině společenskovědních studentů a odborníků dojem, že poznatky lingvistiky jsou pro jejich potřeby v zásadě nepoužitelné a že zájmy lingvistů jsou se zájmy společenskovědních pracovníků neslučitelné. Faircloughova kniha však mluví i do řad lingvistů – chce být úvodem do „sociální analýzy mluveného a psaného jazyka“, a tedy protiváhou právě oné „formální lingvistiky“. Tím se řadí do širokého proudu dnešní sociolingvistiky, ale její osobitost, jak zdůrazňuje autor, je v tom, že chce zároveň systematicky ukazovat rele-

vantnost jazykových analýz pro sociální výzkum.

Kniha je velmi přehledně uspořádána a vyhovuje vysokým didaktickým nárokům. Je členěna do čtyř částí, jejichž názvy dobře vystihují autorův přístup: I. „Sociální analýza, diskurzni analýza, textová analýza“ (zde je zdůrazňována vzájemná spjatost všech tří komponentů), II. „Žánry a akce“, III. „Diskurzy a reprezentace“, IV. „Styly a identity“. Tyto části jsou členěny do dalších kapitol, přičemž každá kapitola začíná tabulkovým přehledem textových a společenských problémů, jimž je věnována. Na konci knihy (s. 229–255) jsou otištěny všechny texty, resp. jejich delší fragmenty, k nimž se v knize odkazuje a které byly na příslušných místech analyzovány. Další obsáhlý appendix (s. 212–226) tvoří seznam a stručný výklad základních pojmů; v seznamu jsou rovnoměrně zastoupeny jak pojmy textově lingvistické (jako modalita, nominalizace, pragmatika), tak pojmy z oblasti společenských věd (jako „governance“, hegemonie, nový kapitalismus). Následuje seznam „základních teoretiků“, filozofů, sociologů, politologů, lingvistů, k nimž se Fairclough hlásí, a stručná charakteristika jejich díla (uvedeni jsou titi: M. Bachtin, R. Bhaskar, B. Bernstein, P. Bourdieu, M. Foucault, A. Giddens, J. Habermas, M. Halliday, D. Harvey, B. Jessop, E. Laclau).

Pro Fairclougha je charakteristické pečlivé rozlišování a zároveň propojování sociálních a jazykových jevů na různých úrovních. Východiskem je to, že texty (promluvy) jsou částmi sociálních událostí (s. 21). Míra užívání jazyka je přitom v různých sociálních událostech různá. Např. ve vysokoškolské přednášce je poměrně vysoká, při fotbalové hře poměrně nízká. Sociální události jsou však jen jedním aspektem sociální, a to vedle dalších dvou aspektů – sociálních praktik, tj. relativně fixovaných forem sociálních aktivit (např. školní vyučování, návštěva u lékaře), a sociálních struktur (např. školský systém, sociální třída), přičemž vztah těchto tří aspektů lze vystihnout tak, že sociální praktiky mají zprostředkující funkci mezi so-

ciálními strukturami a sociálními událostmi. Tyto tři aspekty sociálna mají své koreláty v oblasti jazykových/sémiotických jevů: sociálními strukturami jsou jazyky ve smyslu „souboru možností“ (v zásadě Saussurovo *langue*), k sociálním praktikám patří řády diskurzu a k sociálním událostem texty (promluvy). Řád diskurzu je sítí sociálních praktik, která „řídí“ realizaci jazykových možností, tedy toho, co bude, nebo nebude řečeno, resp. jak to bude řečeno. Jinými slovy, řád diskurzu je sociální organizací a kontrolou podoby textů, resp. jazykového variování (s. 24). Základní komponenty řádu diskurzu jsou samotné diskurzy (mající primárně funkci reprezentační), žánry (primárně s funkcí akční) a styly (primárně s funkcí identifikační).

Vidíme, že výraz „diskurz“ se v tomto systému objevuje ve dvou významech (viz sám Fairclough, s. 26): 1. jako abstraktní („nepočitatelný“) výraz odkazující k jazykovým jevům jakožto prvkům sociálního života, tedy – ve Faircloughově systému – jako výraz situující „diskurz“ na úroveň sociálních praktik, kde se hovoří o diskurzu jako o „řádu diskurzu“ a o jeho jednotlivých komponentech, 2. jako („počitatelný“) výraz odkazující ke konkrétnímu způsobu reprezentování určité oblasti světa a na této úrovni je smysluplné hovořit např. o soupeření nebo prostupování dvou nebo více diskurzů.

„Diskurz ní úroveň“ (zahrnující žánry, diskurzy a styly) je tedy prostředníkem mezi sociálním kontextem (chápaným jako sociální události, sociální praktiky, sociální struktury) a konkrétním textem. Diskurzy, žánry a styly jakožto jednotlivé komponenty řádu diskurzu jsou jak textovými, tak sociálními elementy. Žánry jsou relativně fixované způsoby jednání (*ways of acting*), např. interview, diskurzy jsou relativně fixované způsoby reprezentování (*ways of representing*), např. diskurz nějaké politické strany, a styly relativně fixované způsoby existence, resp. produkování identit (*ways of being, (self)identifying*), např. manažerský styl. Tých konkrétní text nebo promluva jsou zároveň nějakým jednáním,

resp. akcí (jako varování, oznamování), reprezentací (např. nějaké události) a produkováním identity (např. autora nebo příjemce textu), i když konkrétní text může zdůrazňovat tyto jednotlivé komponenty v různé míře (jedním z častých postupů diskurzních analýz ve službách znesamozřejmování určitého druhu reprezentování je odhalování skrytého autorství příslušné reprezentace nebo poukaz na to, co se vlastně příslušnou reprezentací „dělá“). Analýza slovníkových a gramatických prvků konkrétního textu umožňuje odhalit řád diskurzu, který operuje za konkrétními textovými manifestacemi, a příslušný sociální kontext, resp. se na jejich odhalení podílí.

Protože konkrétní text je jen částí sociální události, východiskem analýzy je sociální událost (s. 223) – to snižuje míru lingvističnosti autorova přístupu a zvyšuje relevantnost Faircloughovy koncepce pro sociální výzkum (ale zároveň odlišuje kritickou analýzu diskurzu od sociologických přístupů, jako je konverzační analýza).

Žánry jakožto jeden ze tří komponentů řádu diskurzu, který „řídí“ to, co bude, nebo nebude řečeno, resp. jak to bude řečeno, jsou uvažovány na třech úrovních abstraktnosti – nejabstraktnějšími kategoriemi jsou tzv. prežánry (v české tradici „slohové postupy“), tj. žánry jako dialog, argumentace či vyprávění, konkrétnějšími kategoriemi jsou žánry nezapuštěné do specifických typů situací, např. interview, a ještě konkrétnější jsou tzv. situované žánry, např. etnografické interview.

Také diskurzy jakožto další z komponentů řádu diskurzu lze uvažovat na různých úrovních abstraktnosti, a to podle toho, jak rozsáhlý aspekt světa je diskurzem reprezentován. Na první pohled toto vypadá, jako by delimitace a existence diskurzů byla víceméně libovolným rozhodnutím analytika, ale Fairclough váže konkrétní diskurz i na existenci dalších stabilních sociálních jevů ne-diskurz ní povahy (vyjasněno to však v recenzované knize příliš není). Analytik v konkrétním textu, resp. textech, pak rozpozná určitý diskurz (nebo prvky více diskurzů) tak, že

1. identifikuje části světa, které jsou reprezentovány, tj. hlavní témata textu, 2. identifikuje specifickou perspektivu, z níž je reprezentace učiněna. Přínos textové analýzy je v tom, že problém reprezentování dokáže situovat až na úroveň jednotlivých vět a soupeřící reprezentace identifikovat například jako rozdíl mezi „soupeřícími“ gramatickými kategoriemi; např. rozdíl mezi tím, zda aktéři problematických sociálních procesů *jsou uvedeni* – *nejsou uvedeni*, se ve větě může manifestovat jako rozdíl mezi aktivními a pasivními syntaktickými konstrukcemi.

Styly jakožto třetí z komponentů řádu diskurzu, tj. charakteristické způsoby produkování identit, probírá Fairclough především z hlediska toho, jak se při reprezentaci světa uplatňuje modalita a hodnocení. Jde tedy o to, jak autoři podávají určitý „fakt“ z hlediska toho, zda je („absolutně“) pravdivý, nutný, možný, žádoucí, nežádoucí, dobrý apod. Tímto rysem mluvení (psaní) jsou autoři rozpoznatelní jakožto individuality, ale i jako nositelé určitých sociálních identit, jako je manažer, politik, expert (opět se tu počítá s různými úrovněmi abstrakce).

Zatím jsem ve své recenzi sledoval především systémový charakter Faircloughovy textové analýzy. Bylo to podle mne nutné z toho důvodu, že kniha nabízí mohutný analytický aparát mající značné syntetizující ambice, a je proto obtížné se v ní rychle zorientovat. Sám autor zdůrazňuje expertní („neémický“) charakter svého přístupu a snahu učinit textovou analýzu kompatibilní s pracovanými obecnými teoriemi (s. 15). Za pozornost však stojí určitě i to, že „výkonost“ uvedeného systému analytických kategorií a perspektiv je ilustrována velkým množstvím příkladů, které lze v autorově terminologii charakterizovat jako diskurzni produkty „nového kapitalismu“. Fairclough analyzuje takové jevy, jako je globalizace, „governance“, ideologie, legitimizace, hegemonie, „promotional culture“, veřejná sféra, estetizace veřejných identit atd. Autorovou ambicí je ukázat, jak určitá sociální teorie nebo její aspekt mohou být „operacionalizovány“

v termínech textové analýzy, a takto chce podpořit jejich platnost (viz např. výklad o Habermasově rozdílu mezi „strategickým“ a „komunikačním jednáním“ na s. 110). Autorova kniha tedy není jen jakousi „sociální stylistikou“, či „stylistikou pro sociology“.

To se ostatně ukazuje v závěrečné kapitole, kde autor zformuloval „manifest kritické analýzy diskurzu“ (s. 202–211). Zde zdůrazňuje, že recenzovaná kniha je jen částí širého chápání programu kritické analýzy diskurzu (a dodávám kritické analýzy diskurzu ve Faircloughově pojetí), tento ambiciózní program představuje a naznačuje, jaké místo v něm předmět jeho poslední knihy zaujímá. Kritická analýza diskurzu coby „forma jazykové kritiky“ je tu prezentována jako sekvence těchto pracovních zásad: 1. Zaměřte se na sociální problém, který má sémiotickou (diskurzni) dimenzi, 2. nalezněte překážky zabraňující vyřešení tohoto problému tím, že budete analyzovat (a) síť praktik, v níž se problém nachází, (b) vztah diskurzni prvků k jiným prvkům v rámci příslušné praxe, resp. praktik, (c) sám diskurz, tj. (i) řád diskurzu, (ii) vztahy mezi texty, náležejícími k témuž diskurzu, ale i k různým diskurzům, a samotné texty („interdiskurzni“ a „textová analýza“), 3. uvažujte, zda sociální řád (síť praktik) v jistém smyslu „potřebuje“ tento problém, 4. nalezněte způsoby, jak lze uvedené překážky zvládnout, 5. kriticky reflektujte provedenou analýzu (viz s. 209–210). Předmět recenzované knihy se vztahuje především k bodu 2(c) a zvláště 2(c)(ii).

V závěrečné kapitole jsou také shrnuty základní body textové analýzy (s. 191–194), které jsou uspořádány tak, že mohou být využity jako algoritmus analytických kroků při rozboru konkrétního textu. Fairclough k takovému přístupu sice explicitně nenavádí, ale sám takto postupuje v jediné exemplární komplexní analýze textu („How Can Globalization Deliver the Goods: The View from the South“), která bezprostředně následuje (s. 194–202). Jak už je naznačeno výše, textová analýza je v zásadě myšlena jako nástroj,